

İSLÂM-OSMANLI HUKUKUNDA DEVLET BAŞKANININ GÖREVİNİN SONA ERMESİ

*Yrd.Doç.Dr. Osman KAŞIKÇI**

Giriş

İslâm hukukunda devlet başkanına halife dendiğini biliyoruz. Halife, kelime olarak, bir kimsenin yerine geçen, ona vekil olan kişi anlamına gelmektedir¹. Hukukî terim olarak ise, dini korumak ve devleti yönetmek hususunda peygamberin vekili demektir². İlk dönemden itibaren emîru'l-müminîn³, imam⁴ ve ülü'l-emr⁵ gibi unvanlar da aynı anlamı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Osmanlı döneminde ise, bey, emir, sultan, melik, şah, şehinşah, han, hakan, hünkar, hükümdar, padişah ve halife kavramları kullanılmıştır⁶. Devlet başkanı ise son zamanlarda kullanılmaya başlanmış bir kavramdır. Biz de bu incelememizde halife, padişah ve devlet başkanı kavramlarını kullanacağız.

İslâm hukukunun ilk iki kaynağı olan kitap ve sünnette devlet başkanının

* A. Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Asım: Tercemetü'l-Kâmus C. III, İstanbul 1305, s. 574-575.

² Maverdi, Ebu'l-Hasan: Ahkâmü's-Sultâniyye, Beyrut 1990, s. 29; Ferra, Ebu Ya'lâ: Ahkâmü's-Sultaniyye, Beyrut 1983, s. 27; İbn Haldun: Mukaddime, (Haz. Süleyman Uluğdağ) C. I, İstanbul 1988, s.545 vd; Abdürrezzak Senhûri: Fikhu'l-Hilâfe ve Tatavvuruha, Kahire 1989, s. 83, Muhammed Yusuf Musa: Nizâmü'l-Hükûm fi'l-İslâm, Kahire, 1964, s. 69; Reşid Rıza: El-Hilâfe evi'l-İmametü'l-Uzmâ, Kahire 1341, s. 10.

³ Hamidullah, Muhammed: el-Vesâikü's-Siyâsiyye, Beyrut 1985, s. 192-193.

⁴ Taberi, İbn Cerir: Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, C. IV, Mısır, tz. s. 462; İbn Haldun, II/689; Fiğlalı, E. Ruhi: İbadiyyenin Doğuşu, Ankara 1983, s. 113. İbn Kuteybe eserinin ismini el-İmame ve's-Siyase koysada halife ve imam arasındaki farka işaret etmez (el-İmame ve's-Siyase, C. I, Beyrut T.siz). Buna karşılık Ahmed Mahmud Subhi (Nazariyetü'l-İmâmiyye, Beyrut 1991) eserinde bu iki unvan arasındaki fark üzerinde durmuştur(s. 19-26).

⁵ Ülü'l-emr'in çeşitli anlamları için bkz. Ebussuûd, İmâdi: İrşad-ı Akl-ı Selîm, C. 1-2, Beyrut 1990, s. 193; İbn Cevzi, Abdurahman: Zâdu'l-Mesîr Fi İlmi't-Tefsîr, Beyrut 1965, s. 116-117; Ömer Lütüfi: Nazar-ı İslâm'da Makam-ı Hilafet, Selanik 1330, s. 22 vd.

⁶ Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Ankara 1988, s. 230; Sertoğlu, 97, 98.

görevinin sona ermesine ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır⁷. Bu sebeple İslâm hukukçuları diğer kaynaklara müracaat ederek konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Bu kaynaklar içerisinde şüphesiz en başta geleni râşit halifelerin uygulamalarıdır. Râşit halifeler de hayatlarının sonuna kadar iktidarda kaldıkları için İslâm hukuku doktrininde, liyakati devam ettiği sürece devlet başkanının ölümüne kadar iktidarda kalacağına ilişkin genel bir kanaat oluşmuştur⁸. İslâm hukukunda devlet başkanı ile halk arasındaki ilişki genel olarak velayet olarak nitelendirilmiş ve velayetin sona ermesini gerektirecek hususların ortaya çıkması durumunda devlet başkanlığının hal' edilebileceği kabul edilmiştir⁹. Bu durumda İslâm hukukunda devlet başkanının görevinin istifa, hal' edilme ve ölüm olmak üzere üç şekilde sona erebileceği kabul edilmiştir. Dördüncü bir şekil olarak da devlet başkanının belirli bir süre için seçilmesi ve bu sürenin dolması ile de devlet başkanının görevinin sona ermesi de düşünülebilir. O halde burada dört ihtimal üzerinde durulacaktır.

I- İSTİFA

İstifa, bilindiği üzere bir kişinin kendi iradesi ile görevine son vermesidir. Eski hukukumuzda göre devlet başkanı görevinden istifa edebilir mi? Bu sorunun cevabı devlet başkanı ile halk arasındaki ilişki ile yakından ilgilidir. İslâm hukukunda devlet başkanı ile halk arasındaki ilişkiye vekalet ve velayet olmak üzere iki açıdan yaklaşılmıştır. Halk ile devlet başkanı arasındaki ilişkiyi vekalet ilişkisine benzeten hukukçulara göre devlet başkanı görevinden istifa edebilir¹⁰. Çünkü vekalet, bağlayıcı olmayan (gayr-ı lazım) bir sözleşmedir¹¹. Müvekkilin rızasının olup olmamasının da bu açıdan önemi yoktur. Ne var ki hukukçuların bir kısmı, vekalet, başkasının hakkına taalluk ediyorsa vekilin istifası da söz konusu olamayacağından¹² hareketle devlet başkanlığından da istifasının mümkün olamayacağı sonucuna varmışlardır¹³. Bu durumda devlet

⁷ Söz konusu iki kaynakta devlet başkanının görevinin sona ermesi bir tarafa, anayasa hukuğu ile ilgili olarak, devlet başkanının adil olması ve devlet işlerini bilenlere danışması (Ali İmran, 159; Şûrâ, 38) gibi birkaç prensibin dışında hüküm bulunmamaktadır.

⁸ Muhammed Yusuf Musa, 93; Udeh, Abdülkadir: İslâm ve Siyasi Durumumuz (Çev. (Ter. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1982, s.180.

⁹ Maverdi, 53 vd; el-Kasimî, Zâfir: Nizamü'l-Hüküm fiş-Şeriatî ve't-Târih, Beyrut 1990, s. 377; Muhammed Faruk en-Nebhan: İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları (Ter. Servet Armağan), İstanbul 1980, s. 470 vd.

¹⁰ Muhammed Yusuf Musa, 69; Udeh, Siyasi, 171

¹¹ Ali Haydar, Hocaeminizâde: Düreru'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, C. III, İstanbul 1330, s. 966.

¹² Mecelle m.1522.

¹³ Ferrâ, 8, Kasimî, 385.

başkanı ile halk arasındaki ilişkiyi vekalet veya velayet olarak niteleme arasında bir fark kalmamaktadır. Çünkü devlet başkanı ile halk arasındaki hukuki ilişki velayet kabul edildiği takdirde de¹⁴, velinin görevinden istifası mümkün olmadığı gibi¹⁵, devlet başkanının istifası söz konusu olamaz. Nitekim Hz. Osman, istifa etmesini isteyenlere “Allah’ın giydirdiği bir elbiseyi çıkarmam. Öldürülmem bundan daha sevimlidir”¹⁶ diyerek devlet başkanlığı görevinden istifa etmeyeceğini açıklamıştır. Bu ifadeden Hz. Osman’ın, devlet başkanı ile halk arasındaki ilişkiyi velayet kabul ettiği sonucu çıkarılabilir.

Özetlemek gerekirse İslâm hukukçularının bir kısmı devlet başkanının vekalet ilişkisi gereği kayıtsız şartsız istifa edebileceğini kabul ederken diğer bir kısmı, vekaletin başkalarının hukukuna taalluk etmesi veya velayet kabul edilmesi sonucu ancak belirli şartların gerçekleşmesi durumunda istifa edebileceğini kabul etmektedirler. Buna göre devlet başkanı devlet işlerini yapmaktan acze düştüğü için istifa ederse görevinin sona ereceğini kabul etmek gerekir. Buna karşılık, devlet başkanı dünyevi meşguliyet veya ahrete yönelik sorumlulukları gerekçe göstererek istifa ederse, istifasının kabul edilip edilmeyeceği tartışmalıdır. Bir fikre göre, devlet başkanı, biatı kabul etmek zorunda olmadığı gibi, o makamda da kalmak zorunda değildir. Diğer bir fikre göre ise, bu durumdaki bir devlet başkanının istifası kabul edilmez. Nitekim Hz. Ebu Bekir, “beni değiştirin” dediği zaman halk, Hz. Peygamberin kendisini din işlerinde vekil tayin ettiğini, onlar da dünya işlerini kendisine verdiklerini belirterek istifa talebini kabul etmemişlerdir. Diğer bir fikre göre ise böyle bir devlet başkanının göreve devamı dünya ve ahretine zarar verebileceğinden istifası mümkündür. Bir diğer fikre göre ise, eğer başkası görevi kabul etmez veya ondan daha düşük seviyede birisi kabul ederse istifa edemez; onun gibi veya ondan daha üstün birisi devlet başkanlığını kabul ederse, istifa edebilir¹⁷. Göreve devamı insanlar için yararlı ise istifa edemeyeceği de ileri sürülmüştür¹⁸. Sonuç olarak, devlet başkanının istifa etmek istemesi durumunda yerine geçmesi muhtemel olanla mevcut devlet başkanının göreve devamından hangisi halk için daha yararlı ise ona göre hareket etmek gerektiği söylenebilir.

Devlet başkanının istifası halinde veliaht tayin etmiş ise ona, veliaht tayin

¹⁴ Özçelik, Selçuk: *İslâm Hukukuna Göre Devlet Fert Münasebetleri*, İÜHFİM, A. Samim Gönensay’a Armağan, İstanbul 1955, s. 543.

¹⁵ İbn Nüceym: *el-Eşbah ve’n-Nezâir* (Nevevi, Muhammad: *Gamzu Uyuni’l-Besâir* içinde) C. I, Beyrut 1985, s. 456.

¹⁶ İbn Sa’d, III/66; Kasımî, 383-384.

¹⁷ Kalkaşandi, Ebu’l-Abbas Ahmed: *Kitab-ü Subhi’l-Aşâ*, C. I, Kahire 1915, s. 65.

¹⁸ Ömer Lütfi, 77.

etmemiş ise ehl-i hal' ve'l-akdin uygun gördüğü birisine biat edilir¹⁹.

Hz. Hasan hilafetten istifa etmek suretiyle İslâm tarihinde bir ilke imza atmıştır²⁰. Ne var ki bu istifa tamamen iradî değil, kısmen kılıç zoru ile gerçekleşmiştir²¹. Ayrıca tartışmalı olmakla birlikte bu istifa bir kısım şartlara da bağlanmıştır²². Bu şartlar, Muaviye'den sonra Hz. Hasan'ın halife olması, borçlarının Muaviye tarafından ödenmesi ve babasının dönemindeki olaylardan Medine, Hicaz ve Iraklıların sorumlu olmamasıdır. Ne var ki kısa süre sonra Hz. Hasan zehirlenerek öldürüldüğü için bu şartların yerine getirilmesi de söz konusu olmamıştır²³. Söz konusu şartların tamamı uydurma olsa da Hz. Hasan'ın hilafetten istifası tarihi bir realitedir. Ne var ki yukarıda yer verilen sebeplerle söz konusu istifa biraz nev-i şahsına münhasır bir nitelik arz etmektedir.

Osmanlı döneminde İkinci Murat oğlu lehine, oğlu İkinci Mehmet'te babası lehine tahttan çekilmişlerdir. Osmanlı padişahı İkinci Murat, memlekette sulh ve sükunu sağladıktan sonra çok yıprandığı için oğlu Mehmet (Fatih) lehine tahtan ferağat edip Manisa sarayına çekilmişti. Tecrübeli padişahın görevden ayrıldığını haber alan düşman devletler yeniden savaşa kalkışınca onların bu psikolojini boşa çıkarmak için Sultan Mehmet önce gönderdiği teklifi reddeden babasına "Eğer padişah biz isek size emrediyoruz, gelip ordumuzun başına geçin; yok siz iseniz gelip devletimizi müdafaa edin" şeklinde sert bir üslup kullanınca İkinci Murat yeniden tahta geçmek zorunda kalmıştır. Böylece önce baba sonrada oğul tahtan ferağat etme örneğini göstermişlerdir²⁴.

II- HAL' EDİLME

İslâm hukukunda seçim, devlet başkanının eli tutularak, şer'î hükümlere aykırı bir şey emretmediği sürece kendisine itaat edileceğine söz verme (biat) şeklinde gerçekleşirdi. Keza devlet başkanı da şer'î hükümlere riayet edeceğine söz verdiği için karşılıklı mükellefiyet getiren bu işleme akd, devlet başkanının iktidardan indirilmesine hal' ve bu işlemi gerçekleştiren seçmenlere de

¹⁹ Maverdi, 45.

²⁰ Suyuti, Celaleddin: Tarihu'l-Hulefâ, Beyrut 1988, s. 15.

²¹ Akyüz, Vecdi: Hilafetin Saltanata Dönüşmesi, İstanbul 1991, s. 142 vd.

²² Dineveri, Ahmed b. Davud: Ahbâru't-Tıval, Kahire, 1960, s218; Suyuti, 152.

²³ Suyuti, 152; İbn Kesir, bu rivayetin doğru olmadığını ileri sürmektedir(bidâye, VII/44).

²⁴ Feridüddin Bey: Mecmua-i Münşeât, C. I, s. 214; Danışment, İ. Hami: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. I, İstanbul 1972, s. 211; İnalçık, Halil: Mehmet II, İA, C. VII, s. 507; Öztuna, Yılmaz: Osmanlı Devleti Tarihi, C. I, İstanbul 1986, s. 94.

ehl-i hal' ve'l-akd denmektedir²⁵.

İslâm hukukunda bir kimsenin devlet başkanı olabilmesi için, bir kısmı tartışmalı olmakla birlikte hür, Müslüman, erkek, âdil, uzuvları tam, Kureys kabilesinden, içtihat edebilecek seviyede ilim sahibi ve İslâm toplumunun en faziletlisi olması gerekir²⁶. İslâm-Türk hukuk tarihindeki devlet başkanlarının bütününe bu şartları taşımadığı, başka bir ifade ile teori ile uygulamanın birlikte yürümediği bir vakaıdır. Uygulamaya yansımaya bile doktrinde devlet başkanının seçilme yeterliliğini kaybettiği zaman ne yapılması gerektiği üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Devlet başkanını halkın vekili kabul edenlere göre, vekilin azlinde olduğu gibi, devlet başkanının hal' edilmesinde de bir problem söz konusu değildir²⁷. Buna karşılık İslâm hukukunda hakim görüş olan devlet başkanı ile halk arasındaki ilişkinin velayet(-i âmme) olarak nitelendirilmesi durumunda, ancak velayetin sona ermesini gerekli kılan şartların mevcudiyeti halinde devlet başkanının hal' edilmesi mümkün olabilir²⁸. Bu şartlar devlet başkanının seçilme yeterliliğini yitirmesi başlığı altında toplanabilir. O halde burada devlet başkanının seçilme yeterliliğini yitirmesi ve bu durumda nasıl davranılacağı üzerinde durulması gerekmektedir. Bu hususları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Devlet Başkanının Esir Düşmesi

İslâm hukukuna göre devlet başkanı olacak kişinin hür olması gerekir. Hürriyeti iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi köle olmaması; ikincisi ise esir düşmüş olmaması. Hâricilerin dışında kalan hukukçulara göre kölenin devlet başkanı olması mümkün değildir²⁹. Bu sebeple burada hür bir kişinin devlet başkanı seçildikten sonra esir düşmesi durumunda nasıl hareket edileceği üzerinde durulacaktır. Buna göre eğer devlet başkanının her ne şekilde (savaş, fidye vs.) olursa olsun bu esareten kurtulma ihtimali varsa, devlet başkanlığı devam eder. Esir alan kişilerin düşman veya isyan etmiş müslüman

²⁵ İbn Haldun, I/548; Kallek, Cengiz: Biat, DİA, C. VI, s. 122.

²⁶ Maverdi, 31-32; Ferra, 27; İbn Hazm, Fisal, IV/66 vd; İcî, Abdurahman b. Ahmed: el-Mevâkif, Kahire 1907, s. 605 vd; İbn Haldun, I/553 vd; Senhûrî, 83 vd, Muhammed Yusuf Musa, 29 vd; Reşid Rıza, 18 vd; el-Kâsımî, 330 vd.

²⁷ Bakillani, Ebu Bekir: et-Temhid, Kahire 1947, s. 184; Muhammed Yusuf Musa, 69; Udeh, Siyasi, 171; Nevin, 279.

²⁸ Aydın, M. Akif: Hal', DİA, C. XV, s. 218.

²⁹ Reyis, Muhammad Ziyâuddin: en-Nazariyyetü's-Siyasetü'l-İslâmiyye, Kahire 1979, s. 67; Şchristani, Abdülkerim: Kitab'ül-Milel ve'n-Nihal, (İbn-i Hazm'ın el-Fisâl'inin kenarında), C. III, Beyrut 1317, s. 89; Ebu Zehra, Muhammed: Tarihu'l-Mezahibü'l-İslâmiyye, C. I, Kahire, tz, s. 71; Nevbahtu, Ebu Muhammed El-Hasan b. Musa: Firaku's-Şîa, İstanbul 1993, s. 10; Eş'ari, Ali b. İsmail: Makaletü'l-İslâmiyyîn, C. I, Beyrut 1990, s. 204; Ebu Zehra, Mezahib, I/71; G. Levi Della Vida: Hâriciler, İA, C. VI/I, s.235..

(âsî) olması arasında fark yoktur³⁰. Esir alınan devlet başkanının kurtulma ihtimali yoksa, esir alanların düşman veya âsî olmasına göre durumu değerlendirmek gerekir. Buna göre, eğer devlet başkanı düşmanlar tarafından esir alınmış ise, devlet başkanlığı sona erer ve yerine yenisi seçilir. Buna karşılık âsîler tarafından esir edilmiş ise yine iki ihtimal ile karşılaşılır. Âsîler başka birisini devlet başkanı seçmişlerse esir edilen devlet başkanının görevi sona erer ve müslümanlar kendilerine yeni bir devlet başkanı seçerler. Buna karşılık âsîler başka birisini devlet başkanı seçmemişlerse esir alınan devlet başkanının görevi sona ermez. Ancak bu arada devlet işleri aksamaması için eğer esir devlet başkanının imkanı var ise kendisi, yok ise ehl-i hal' ve'l-akd onun yerine bir vekil atar³¹.

Osmanlı tarihinde yukarıda anlatılan teorik esaslara uyan bir olay yaşanmıştır. Gerçekten Yıldırım Bayezit, Ankara Savaşında Timur'a esir düştüğünde, üst düzey yetkililer bir araya gelerek Yıldırım'ın yerine, büyük oğlu Süleyman'ı devlet başkanı ilan etmişlerdir³². Böylece hangi koşullar altında olursa olsun müslümanların devlet başkansız kalmaması sağlanmıştır.

2- Devlet Başkanının Dini Terk Etmesi

Kur'an'daki "sizden olan emir sahipleri" ifadesinden de anlaşılacağı üzere müslüman halkın devlet başkanının kendilerinden (müslüman) olması gerekir³³. Bu hususu teyit eden başka ayetler de vardır³⁴. Keza din farkının miras engeli olması, müslüman bir kadının gayr-ı müslimle evlenememesi gibi özel hukuktaki bir çok hükümden de aynı sonuca varılabilir. Maverdi ve Ferra, bu hususa hilafetle ilgili olarak değil, vezâret kısmında yer vermiş ve vezir-i tefvizin müslüman olması gerektiğini belirtmişlerdir³⁵. Söz konusu müelliflerin yaşadığı dönem olan Abbasilerdeki üst düzey yöneticilerden birisi olan vezir-i tefviz, münhasıran devlet başkanına ait yetkilerin dışında her türlü icraata yetkili olan vezirdir. Bu sebeple Kureyş kabilesinden olma dışında, devlet başkanında bulunması gereken özellikler söz konusu vezirde de aranmıştır. Bu durumda Maverdi ve Ferra vezir-i tefviz'in müslüman olması gerektiğini belirtmekle devlet başkanının da müslüman olması gerektiğini söylemiş olmaktadır.

³⁰ Maverdi, 59; İbn Abidin, M. Emin: Reddü'l-Muhtar, C. IV, İstanbul 1984, s. 264; Kasımî, 382.

³¹ Maverdi, 59; Ferra, 23.

³² Aşık Paşazâde: Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 78; Solakzâde: Solakzâde Tarihi, İstanbul 1297, s. 124; Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Tarihi, C. I, Ankara 1994, s. 313; Danişment, I/131.

³³ Nisâ, 59; Fahreddin Razi: Mefatihü'l-Gayb, C. X, Tahran, tsz. s. 144 vd.

³⁴ Mîsal kabilinden bkz. Nisa, 141.

³⁵ Maverdi, 68; Ferra, 32.

lar.

Seçim anında müslüman iken, sonradan söz veya fiili ile küfrünü gerektiren bir davranışta bulunarak dinden çıkan devlet başkanının hal' edilmesi gerektiği hususunda hukukçular fikir birliği içerisindeyler³⁶. Çünkü İslâm hukukunda kâfirin müslüman üzerine velâyeti hukuken mümkün değildir³⁷. Ayrıca devlet başkanı bir tarafa normal bir vatandaş için dahi dini terk, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, bir had suçu olup cezası ölümdür³⁸. İbn Teymiye dini terk suçunun cezalandırılabilmesi için sadece dini terk etmeyi yeterli saymamakta ayrıca İslâm devletine karşı savaşmayı da bu suçun oluşması için şart koşturmaktadır³⁹. Son dönem İslâm hukukçularından Avva ise, dini terkin bir ta'zir suçu, dolayısıyla öldürülüp öldürülmeyeceğinin ülü'lemr'in yetkisi dahilinde olduğunu ileri sürmektedir⁴⁰. Gerek İbn Teymiye'nin gerekse Avva'nın görüşü esas alınsın, devlet başkanının dinden çıkması doğrudan kamu düzeni ile ilgili olduğundan açıkça muharip olmasa bile cezalandırılması gerektiği, ölüm cezasını hak eden bir devlet başkanının da görevde kalamayacağı aşikardır.

İslâm tarihi boyunca dinden çıkan devlet başkanı görülmemiştir. Dolayısıyla bu husus tamamen teoride kalmıştır.

3- Adalet Vasfının Kaybı

İslâm hukukunda devlet başkanının adil olması deyince iki şey akla gelmektedir. Birincisi hukuka uygun davranma(hukuki açıdan adil olma) ikincisi ise, devlet başkanının ahlaklı ve dürüst olması, İslâm'a göre fîsk sayılabilecek fiillerden kaçınması (dini açıdan adil olma)dır. Dinî açıdan âdil olmayana fâsık, hukukî açıdan âdil olmayana ise zâlim denmektedir⁴¹. Bununla birlikte fîsk veya fâsık dendiğinde adalet kavramının zıddı, yani her iki anlam da kasdedilmektedir. Fîsk, kişinin büyük günahları işlemesi, küçük günahları işlemekte ısrar etmesi veya farzları terk etmesi haramları işlemesi ve kötü davranışlarının iyi davranışlarından çok olması şeklinde tanımlanabilir⁴².

³⁶ Mustafa Hilmi: Nizamü'l-Hilafe fi'l-Fikri'l-İslâmî, Kahire 1977, s. 442.

³⁷ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali : el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, C. IV, Beyrut 1317, s.166.

³⁸ Ebu Zehra, Muhammed: el-Ukûbe, Kahire tsz., s. 173-174. Bu hukukçulara göre söz konusu suçun cezası "kim dinini değiştirirse öldürün" şeklindeki hadise (Buhari, Cihad, 149; Ebu Davud, Hudûd, 1; Tirmizi, Hudûd, 25) dayanmaktadır.

³⁹ İbn Teymiye: es-Sârimü'l- Meslûl âlâ Şâtimi'r-Rastîl, Y.siz. 1322, s. 312.

⁴⁰ Avva, Muhammed Selim: Fi Usuli'n-Nizami'l-Cinaiyi'l-İslâmî, Kahire 1983, s. 164.

⁴¹ Ömer Lütfi: Nazar-ı İslâm'da Makam-ı Hilafet, Selanik 1330, s. 70.

⁴² Yavuz, Yusuf Şevki: Fâsık, DİA, C. XII, s. 204.

Fısk, bedene ve inanca ilişkin olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bedene ilişkin fısk, İslâm hukukunda yasak kabul edilen şeyleri yapmak ve fazları terk etmektir. Böyle bir devlet başkanının hal' edilmesi gerektiği hususunda hukukçular fikir birliği içerisindeyler. İnanca ilişkin fısk'a gelince, şüphe ile karşılanan fakat tevil edilmesi mümkün olan inanç bozukluğu demektir. Böyle bir devlet başkanının hal' edilip edilmeyeceği tartışmalıdır⁴³. Fıskı bu şekilde ikiye ayırmayıp birlikte değerlendiren hukukçular da vardır⁴⁴.

Devlet başkanının fâsik hale geldiğine seçmenler (ehl-i hal' ve'l-akd) karar verecektir. Ehl-i hal' ve'l-akd'in devlet başkanına önce nasihat edecek ve fıskından vazgeçmesi istenecektir. Fıskından vazgeçerse, göreve devam edemeyeceğini ileri süren hukukçular olmakla birlikte⁴⁵, hal' edilmesinin gerekmediğini kabul etmek gerekir⁴⁶. Devlet başkanı fıskından vazgeçmezse ehl-i hal' ve'l akd'i oluşturanlar, kendileri karar verebilecek nitelikte değillerse bu meseleyi ya mahkemeye götürüp karar ya da hukukçulara sorup fetva almalıdırlar. Nitekim Osmanlı uygulamasında padişahların hal' edilmesinde şeyhülislamdan fetva alınmıştır⁴⁷. Daha sonra mahkeme kararı veya fetva devlet başkanına tebliğ edilip istifa etmesi, istifa etmezse hal' edileceği bildirilmelidir. Devlet başkanı istifa ederse sorun da kendiliğinden çözülmüş olacaktır. Devlet başkanı istifa etmezse ne yapılması gerektiği hususunda İslâm hukukçuları farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu farklı fikirleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

a) Fâsik Devlet Başkanının Hal' Edilmesi Gerekir Görüşü

Bu görüş haricîler, mutezile, mürchie ve şıanın bir kısmı tarafından savunulmaktadır⁴⁸. Hâricîlere göre devlet başkanı belirli bir grup tarafından değil, Müslümanların çoğunluğu tarafından seçilmelidir. Devlet başkanının görevini devam ettirebilmesi için şer'î hükümleri uygulaması, âdil olması ve herhangi bir hata ve sapmadan uzak bulunması şartına bağlıdır. Bu görüş sahipleri adalet vasfından sapmayı da çok kolaylaştırmışlar ve günah ile küfür arasında fark görmemişlerdir⁴⁹. Hatta içtihat hatasının dahi, insanı küfre götüreceğini İslâm hukukunun en ayrıntılı bir hükmüne muhalefet ile, dinin en temel meselesine

43 Maverdi, 54.

44 Ferra, 20.

45 Maverdi, 54.

46 İbn Hazm, Fısal, IV/175; Nebhan,477.

47 Bu uygulama için bkz. ileride "Görüşlerin Değerlendirilmesi ve Uygulama).

48 Biz burada İslâm tarihinde diğer iki gruba nazaran daha önemli görülen haricîler ile bir kısım şıanın görüşleri üzerinde duracağız. Diğer grupların görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şchristani, II/59 vd; Eş'ârî, I/239 vd.

49 Eş'ari, I/183.

muhalefet arasında farkın olmadığını belirtmişlerdir⁵⁰. Bunlara göre, halifenin söz konusu şartları kaybettiğini herkesin kabul etmesine gerek yoktur. Kırk kişinin bu kanaatte olması böyle bir devlet başkanına başkaldırmak için lâzım ve kâfîdir⁵¹. Dolayısıyla devlet başkanı adalet vasfını kaybettiği andan itibaren ona isyan edilmeli, gerekirse hal' edilmeli bu da mümkün olmazsa öldürülmelidir⁵². Eğer adalet vasfını kaybeden devlet başkanını hal' etmek mümkün olmazsa hicret edilmeli yani o yer terk edilmelidir. Eğer bu inançta olanların sayısı üçten aşağı düşmüşse bunlar inançlarını gizlemeli, yani takiyye yapmalıdır⁵³.

Hâricîler bu görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemiştir. Gerçekten "Sizden iyiliğe çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun"⁵⁴ ayeti ile "Sizden bir kötülüğü gören onu eli ile, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin ki, bu imanın en zayıfıdır"⁵⁵, "iyiliği emredin, kötülükten alıkoyun, zalimin elini yakalayın, onu doğru yola getirin, yoksa Allah kalplerinizi birbirinize vurur"⁵⁶, "Zalimi görür de onun elini yakalayamazsanız, katından gelecek azabı Allah neredeyse umumi kılar"⁵⁷, "Cihadın en faziletlisi, zalim sultana karşı söylenmiş hak sözdür"⁵⁸, "Şehitlerin efendisi Hz. Hamza'dır. Sonra da zalim bir imamin, kendisine iyiliği emrettiği ve kötülükten sakındırdığı için öldürdüğü kimse-dir"⁵⁹ şeklindeki hadisleri hâricîler, fasık devlet başkanını hal' etmesi gerektiği görüşüne şer'î dayanak olarak göstermişlerdir.

Hâricîler Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetini kabul ederler. Hz. Osman'ın ilk altı yılından sonrası ile Hz. Ali'nin hakem olayından sonrasının küfür olduğunu iddia ederler ve ondan sonra, bu iki halifeye karşı mücadele edilmesi gerektiğini savunurlar⁶⁰. Nitekim hâricîler, Hz. Ali'nin hakem olayına razı olmasını protesto için "Hüküm ancak Allah'ındır" sloganını kullanarak ayrıl-

⁵⁰ Reyys, Muhammad Ziyaüddin: en-Nazariyyetü's-Siyasetü'l- İslâmiyye, Kahire 1979, s. 67; Ebu Zehra, I/71-72.

⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nevin, A. Mustafa: İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet (Ter. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990, s. 195 vd.

⁵² Eş'ari, I/204; Ebu Zehra, Mezahib, 71.

⁵³ Nevin, 203-204.

⁵⁴ Ali İmran, 104.

⁵⁵ Müslim, İman, 20; Tirmizi, Fiten 12.

⁵⁶ Ebu Davud, Melahim, 17; İbn Mace, Fiten, 2.

⁵⁷ İbn Mace, Fiten, 20.

⁵⁸ Ebu Davud, Melahim, 17; Tirmizi, Fiten 13.

⁵⁹ Tirmizi, Ahkam, 4.

⁶⁰ Eş'ari, I/204.

miş ve bir mezhep haline gelmişlerdir⁶¹. Daha sonra da Hz. Ali bir hâricî tarafından öldürülmüştür⁶².

Hâricîlerin buraya kadar anlatılan fikirleri, önce adalet vasfını kaybeden devlet başkanının küfrüne hükmetme, sonra onu hal' etme ve gerekirse öldürme, bu mümkün olmazsa hicret etme, bu da mümkün olmazsa takiyye yapma şeklinde özetlenebilir.

Hâricîler gibi Keysaniyye, İsmailiyye ve Zeydiyye şîası da fâsık halifenin azledilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Diğer şîa grupları, imamın masum olduğunu kabul ettikleri için burada yer almazlar. Yukarıda sayılanlar içerisinde şüphesiz en önemlisi Zeydiyye şîasıdır. Bunlara göre, devlet başkanı olacak kişide, ilim, züht, şecaat ve cömertliğin yanında, haksız halifeye karşı imameti talep etmek üzere başkaldırı gücünün de bulunması gerekir⁶³. Böylece bir önderin eşliğinde fâsık devlet başkanına karşı gelinebileceğini ve onun azl edilebileceğini kabul ederler⁶⁴. Kurucuları Zeyd b. Ali'den "Sadece ben ve oğlum kalsak Hişam'a karşı ayaklanırsınız. İmam, kılıcı çeken kişidir" gibi başkaldırı için prensipler nakletmektedirler. Bunlar imamın alim olması gerektiğini savunur fakat masum olmadığını kabul ederler⁶⁵. Dolayısıyla imama karşı gelinebileceği sonucuna varırlar. Hz. Hüseyin başta olmak üzere, bir çok imamın zalim ve fâsık halifeye karşı geldiklerini misal gösterirler⁶⁶. Bunlara göre, Bedir savaşına katılan (300) kadar kişi imamın hal' edilmesi gerektiği kanaatinde olursa, imama karşı çıkmak (huruç) gerekir⁶⁷.

b) Fâsık Devlet Başkanının Yaptıklarına Sabretmek Gerekir Görüşü

İmamiyye şîası ile sünîilerin çoğunluğu fâsık devlet başkanının yaptıklarına sabretmek gerektiği görüşündedirler. Aslında İmamiyye şîasına göre devlet başkanı (imam) masum olduğu, ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından değil, daha önceki masum imam tarafından seçildiği için hal' edilmesi söz konusu değildir⁶⁸. Bu sebeple imamiyyenin sabır görüşü kendi imamları ile ilgili değildir. Kendi imamlarının dışında bir devlet başkanının iktidarında yaşamak durumunda kalırlarsa işte buna sabretmek gerektiğini ileri sürmektedirler. Çünkü İmamiyye'ye göre, ehli beytin tarihteki ayaklanmalarının çoğu yanlış anlaşıl-

61 Nevbahtı, Ebu Muhammed El-Hasan b. Musa: Firaku's-Şîa, İstanbul 1993, s. 6.

62 İbn Kuteybe, I/137 vd.

63 Eş'ari, I/137; İbn Hazm, Fısal, I/249.

64 Eş'ari, I/150.

65 Eş'ari, I/141.

66 Eş'ari, I/150; Nevin, 217 vd.

67 Eş'ari, II/158.

68 Ahmed Mahmud Suphi, 104 vd.

mıştır⁶⁹. Ayrıca tarihteki ayaklanmaların önemli bir kısmı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla İmamiyye'ye göre, imam kendilerinden değilse, yönetime karşı ilgisiz kalmak gerekir. Bu ilgisizlik(sabır), Allah'ın zalimlerin iktidarının yıkılmasına izin vermesine kadar devam etmelidir⁷⁰. Bu arada devlet başkanı âdil ise göreve devamını, zâlim veya fâsik ise düzelmesini istemek gerekir. Nitekim Hz. Ali, ilk halifeler döneminde sabretmiştir. Ayrıca İmam Cafer, taraftarlarına “ Sultanınıza itaati terk etmekle boyunlarınızı zelil etmeyin. Şayet adil ise Allah'tan bekasını isteyin. Zalimse Allah'tan islahını isteyin. Çünkü sizin iyiliğiniz, sultanınızın iyiliğindedir. Adil sultan merhametli baba gibidir. Ona kendiniz için istediğiniz şeyi isteyin”⁷¹ şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur.

Takiyye, ric'at ve mehdi-i muntazar kavramları bu mezhebin görüşlerini açıkça ortaya koyan prensiplerdir. Takiyye, zulüm esnasında inandığından başka şekilde görünme anlamına gelmektedir. Böylece zâlimlerden gelecek zararlardan korunulmuş olacaktır. Dolayısıyla gerektiğinde takiyye yapmayanın dini olmaz. Nitekim Hz. Ali ilk halifeler döneminde, Hz. Hasan da hilafetten çekilirken takiyye yapmışlardır. Ric'at'a gelince, bu, hidayeti yaymak ve insanları zulümden kurtarmak için imamlarının dönüşü demektir. Gelecek imamlarına mehdi-i muntazar demektirler. O gelip dünyayı adaletle dolduracaktır. Bu sebeple o gelinceye kadar sabretmek gerekir⁷².

İmam Malik, Ahmet b. Hanbel ve Hasan Basri başta olmak üzere sünnî hukukçuların çoğunluğu da, fâsik halifeye karşı sabrı tavsiye etmişlerdir⁷³. Bu hukukçulara göre fisk ister sakıncalı şeyleri yapmak, isterse inançla ilgili hususlarda insanları yanlış yola sevk etmek şeklinde olsun, fark etmemektedir⁷⁴. Bu anlayışa göre devlet başkanı masum olmadığı için yaptığı küçük hatalara katlanmak gerekir⁷⁵. Ayrıca devlet başkanının bu hatalardan dönmesi de mümkündür. Dolayısıyla her hatasında devlet başkanının görevden alınmasını istemek o makama karşı güven duygusunu yitireceğinden halkın devlet başkanına itaati kalmaz⁷⁶. Sünnî düşüncede bu anlayışın yerleşmesinde tarihteki şii ve hâricî ayaklanmaların etkisinin olduğu söylenebilir. Gerçekten bu ayaklan-

⁶⁹ Eş'ari, I/89.

⁷⁰ Şchristani, II/85.

⁷¹ Nevin, 241.

⁷² Nevin, 243 vd.

⁷³ İbn Sa'd, İbn Sa'd: et-Tabakat'ül-Kübra, C. VII, Beyrut tsz. s.124; Şchristani, I/72; İbn Abidin, IV/264; Ebu Zehra, Mezahib, I/104-105.

⁷⁴ Ferru, 20.

⁷⁵ Taftazani, Sadeddin: Şerhu'l-Akaid, İstanbul 1973, s. 186.

⁷⁶ Cüveyni, Ebu'l-Meali: Gıyasü'l-Umem fi İltiyâsi'z-Zulem, İskenderiyye 1979, s. 271.

malarda genellikle istenen sonuç elde edilememiş ve ümmetin birliği bozulmuştur. Bu sebeple sünnilerin çoğunluğu fâsık devlet başkanının hal' edilmesini riskli bir uygulama olarak görmüşler ve sabrı tavsiye etmişlerdir.

Belirtmek gerekir ki, sünni hukukçuların fâsık devlet başkanına karşı sabrı tavsiye etmeleri, hiçbir şekilde fîsk ve zulmün meşruluğunu kabul etmek anlamına gelmemektedir. Bilakis burada sabır, ferden veya topluluk olarak daha kârlı çıkmak için katlanılan bir durumdur. Başka bir ifade ile, böyle bir duruma sabretmek, hem konu ile ilgili Hz. Peygamberden nakledilen hadislerle⁷⁷ uymak hem de kamu düzeninin bozulmamasını sağlamak içindir⁷⁸. Çünkü fâsık devlet başkanının kendisine baş kaldıranlara karşı direnme ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda fitne ortaya çıkmış olacaktır. Kur'an'ın ifadesi ile fitne, savaştan kötü bir durumdur⁷⁹. Bu sebeple, sünni hukukçuların çoğunluğu, fâsık bir devlet başkanını hal' etmeye yönelmek yerine, itaat etmenin daha uygun olacağını ileri sürmüşlerdir⁸⁰.

Sünni düşünceye göre fâsık devlet başkanının yaptıklarına sabretmek, hiçbir şey yapmamak anlamında değildir. Bilakis "Haksızlık karşısında susan dilsiz şeytandır", "Cihadın en faziletlisi, zalim sultan yanındaki hak sözdür"⁸¹, Şehitlerin efendisi Hz. Hamza, sonra da zalim imama iyiliği emredip kötülükten kaçındırmaya çalıştığı için öldürülen kişidir⁸², "Sizden bir kötülüğü gören onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin ki, bu imanın en zayıfıdır"⁸³ şeklindeki prensipler gereği, fâsık devlet başkanına dinî sorumluluğunun hatırlatılması gerektiği kuşkusuzdur. Nitekim bu görüş sahipleri de dahil İslâm tarihindeki bir çok hukukçunun hayatlarında bu konuda çok örnek vardır⁸⁴. Muhammed b. Abdullah, Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur'a karşı ayaklandığı zaman ona biat etmeleri için halka fetva veriyordu. Halk ise kendilerinin daha önce Ebu Cafer'e biat ettiklerini belirttiklerinde İmam Malik'in "mükrehin talakı geçersizdir" hadisini delil göstererek Mansur'a yaptıkları biatın geçersiz olduğunu belirtiyordu⁸⁵. Bunun sonu-

⁷⁷ Bu hadislerden birisi "Emirinde hoşlanmadığı bir şey gören sabretsin, çünkü sultana bir karşı karşı çıkan cahiliye ölümü üzerine ölür"(Buhari, Fiten, 2; Müslim, İmare, 53) şeklindedir.

⁷⁸ Ebu Zehra, Mezahib, I/104.

⁷⁹ Gerçekten bir ayette "Fitne adam öldürmekten daha büyük(bir günah)tür"(Bakara 217) denilmektedir.

⁸⁰ İbn Abidin, IV/264.

⁸¹ Tirmizi, Fiten, 13; Nesei, VII/161.

⁸² Tirmizi, Ahkâm, 4.

⁸³ Müslim, İman, 20; Tirmizi, Fiten, 12.

⁸⁴ Bu konu ile ilgili olarak bkz. İbn Sa'd, 7/115 vd.

⁸⁵ İbn Kesir, İsmail: el-Bidaye ve'n-Nihaye, C. X, Kahire 1958, s. 84.

cunda İmam Malik büyük işkencelere maruz kalmasına rağmen görüşünden vazgeçmemiştir⁸⁶. Böylece İmam Malik her ne kadar fâsık devlet başkanının yaptıklarına sabretmeyi tavsiye edenlerdense de Ebu Hanife'nin temsil ettiği fitne çıkmayacaksa ayaklanmak gerekir görüşü ile aynı noktaya gelmektedir. Diğer taraftan Ahmed b. Hanbel, Halku'l-Kur'an (Kur'anın yaratılmış bir şey olduğu)⁸⁷ meselesinde bu görüşe katılmadığından dolayı hapis ve sopa cezalarına maruz kalmış, bu noktada ayaklanmak için kendisine gelenlere "Size kalben hoşnutsuzluk göstermeyi, elinizi itaatten çekmemenizi ve Müslümanların birliğini bozmamanızı tavsiye ederim" diyerek sabrı tavsiye etmiştir⁸⁸.

Râşit halifelerden sonra devlet başkanlarının genellikle adalet vasfını taşı-mamaları sonucunda İslâm hukukçuları, tıpkı özel hukukta olduğu gibi, anayasa hukuku alanında da çalışmalarını devletten bağımsız bir şekilde yürütmeye başlamışlardır. Bununla birlikte hukukçular yeri geldikçe doğrudan veya mektupla devlet başkanlarına sorumluluklarını hatırlatmaktan da geri kalmamışlardır⁸⁹. Hatta bunun sonucunda devlet başkanlarına yazılan mektuplar, raporlar ve kitaplarla İslâm dünyasında bir "nasihat'ül-mülûk" edebiyatı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kur'an'da geçen ve inananların Allah ve Rasulünden sonra itaatleri istenen ülü'l-emr'in, devlet başkanlığının yanında, ilim adamları olarak nitelendirilmesinde⁹⁰ devlet başkanlarının kifâyetsizliğinin önemli bir etkili olduğu söylenebilir. Aynı şekilde hukukçuların, devlet başkanının içtihat edebilecek seviyede alim ve toplumun en faziletlisi olması şartlarının bir sebebi de daha sonra hal' edilmesi ile uğraşmamak ve gerektiğinde nasihatlerin tesir etmesi için olsa gerektir. Ayrıca şu hususu da belirtmek gerekir ki, fâsık devlet başkanının yaptıklarına sabretmeyi benimseyenler, fâsık devlet başkanının hal' etmek için ayaklananları da bâğî (âsî) görmemişlerdir. Çünkü meşru devlet başkanına karşı yapılan ayaklanma bağı(isyan) suçunu oluşturmaktadır⁹¹. Seçilme yeterliğini yitiren devlet başkanı meşruiyetini de yitirmiş demektir. Nitekim Şafii hukukçu Maverdi seçilme yeterliğini yitiren devlet başkanına ümmetin itaatinin şart olmadığını belirtmektedir⁹².

Sonuç olarak fâsık devlet başkanının hal' edilmesini değil de onun yaptıklarına sabrı tavsiye edenler de fâsık devlet başkanını meşru olduğu kabul et-

⁸⁶ Taberi, II/190; Ebu Zehra, Muhammed: Malik, Kahire 1946, s. 76 vd.

⁸⁷ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taftazani, 88 vd.

⁸⁸ Ebu Zehra, Mezahib, 246; Mustafa Hilmi, 346.

⁸⁹ Misal kabilinden bkz. Ebu Yusuf: Kitâbü'l-Haraç(Terc. Ali Özek), İstanbul 1973, s. 27 vd.

⁹⁰ Nisa, 59. Ülü'l-emr'in çeşitli anlamları için bkz. Ebussuûd, İmâdî: İrşad-ı Akl-ı Selim, C. 1-2, Beyrut 1990, s. 193; İbni Cevzî, Abdurahman: Zâdu'l-Mesîr Fî ilmi't-Tefsîr, Beyrut 1965, s. 116-117; Ömer Lütfi: Nazar-ı İslâm'da Makam-ı Hilafet, Selanik 1330, s. 22 vd.

⁹¹ Udeh, Abdülkadir: et-Teşri'ul-Cinâ'iyyi'l-İslâmi, C. I, Beyrut 1993, s.101.

⁹² Maverdi, 53.

memektedirler. Sadece yöntem olarak pasif direnişi seçmektedirler. Ayrıca sözle onun eski haline dönmesi için gayret sarf edileceğini de, bu mümkün olmazsa kalben buğz ederek onu Allah'a havale etmeyi yeğlemektedirler. Bu yöntem, başta da belirtildiği üzere, İslâm toplumlarında genel kabul görmüş ve diğerlerine nazaran daha fazla uygulama alanı bulmuştur. İslâm toplumlarında batıda örneklerine rastladığımız ayaklanmaların olmayışının altında yatan sebeplerden birisinin bu anlayış olduğu söylenebilir.

c) Fâsık Devlet Başkanı Fitne Çıkmayacaksa Hal' Edilir Görüşü

Ebu Hanife başta olmak üzere bir kısım İslâm hukukçusu fâsık devlet başkanına karşı takınılması gereken tavır hususunda yukarıda verilen iki görüşün sentezini yapmışlardır. Gerçekten Hanefi hukukçular "Zalimler benim ahdimе nail olamazlar"⁹³ ayetinden hareketle fâsık bir kişinin devlet başkanı olamayacağını ileri sürmüşlerdir⁹⁴. Keza devlet başkanı, görevi sırasında fâsık veya zâlim hale gelirse, yine aynı ayetin gereği olarak hal' edilmesi gerekir⁹⁵. Ancak bu ihtimalde devlet başkanının hal' edilmesini güç yetirme ve fitne olmaması şartına bağlıdır. Şafii hukukçu Gazali de aynı görüştedir⁹⁶. Sabrı tavsiye edenler arasında yer almasına rağmen bazı görüşleri ile Hasan Basri'yi de bu gruba dahil etmek gerekir. Gerçekten Hasan Basri'ye göre, halkın gücü yeterse fâsık devlet başkanını görevden uzaklaştırmaları gerekir⁹⁷. Zahirî hukukçu İbn Hazm da devlet başkanının fâsık olduğuna ve hal' edilmesi gerektiğine inananların (ehl-i hak) sayısı defetmeye ve zafer elde etmeye yetecek sayıda olursa ayaklanma farz olur, buna karşılık azlıkları ve zafer ümitleri yoksa, elle düzeltmeyi terk etmeli, yani sabretmeli ve sözle uyarmakla yetinmelidirler şeklindeki görüşü ile bu grup içerisinde yer almaktadır⁹⁸. Fitnenin sözlük anlamı, karışık bir maddeyi birbirinden ayırmak için ateşte ısıtmaktır. Hukuki terim olarak Allah'a şirk koşmak, küfrü yaymak, dinden dönmek Allah'ın yasaklarını çiğnemek genel sükunu bozmak vatandan çıkarmak gibi kullanıldığı yere göre anlamları değişebilen bir kavramdır⁹⁹. Buna göre fâsık hale gelen devlet başkanının görevden alınması kamuoyunda karışıklıklara, kan dökülmesine veya yukarıda sayılan başka zararlara sebep olacak ise, devlet başkanının hatalarından ortaya çıkacak zarar ile hal' edilirken meydana gelecek zarar arasında kıyaslama yapmak gerekir. Eğer devlet başkanının görev-

⁹³ Bakara, 124.

⁹⁴ Cassas, Ebu Bekir: Ahkâmü'l-Kur'an, C. I, 1947, s. 80.

⁹⁵ Elmalılı, Hamdi Yazır: Hak Dini Kura'an Dili (Sadeleştirilmiş Hali), C. I, s. 406.

⁹⁶ Gazali, Muhammed: el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Beyrut 1983, s.150.

⁹⁷ İbn Sa'd, VII/116.

⁹⁸ İbn Hazm, Fisal, IV/171-172.

⁹⁹ Elmalılı, II/35, VII/235.

den uzaklaştırılması halinde meydana gelecek zarar daha az ise hal' edilmesi, aksi takdirde ise hatalarına sabredilmesi gerekir¹⁰⁰. Mecellenin ifadesi (m.27) ile "zarar-ı eşed zarar-ı ehaf ile izale olunur" ve "ehven-i şerreyn ihtiyar olunur"(m.29).

Bu durumda devlet başkanının hal' edilmesi gerektiğini kabul edenler güç yetirecek sayıya ulaşmışlarsa ve hal' sırasında fitne çıkma yani daha büyük bir zarar endişesi yoksa fâsık devlet başkanını hal' etmek gerekir. Eğer bu şartlar gerçekleşmemişse fâsık devlet başkanının yaptıklarına sabredilmelidir. Nitekim Hanefî hukukçulara göre fâsık bir kimsenin velayeti mümkündür¹⁰¹. Dolayısıyla fâsık bir kimsenin arkasında namaz kılınabilir, onunla hac ve cihat yapılabilir¹⁰². Keza fâsık bir devlet başkanının atadığı adil kadının hükmü de geçerlidir. Ancak Ebu Hanife'nin içtihadının mutlak olmayıp yukarıdaki şartların gerçekleşmemesi halinde geçerli olduğunu unutmamak gerekir¹⁰³.

Son devir İslâm hukukçularından Udeh, fitne çıkmayacaksa hal' edilir görüşünü şiddetle eleştirerek, devlet başkanının hal' edilmesi ile ortaya çıkacak fitnenin, gerçek anlamda fitne olmadığını, asıl fitnenin, halifenin hal' edilmesini gerektiren şartlar olduğu halde, onu hal' etmeyip görevde bırakmak olduğunu ileri sürmektedir. İki zarardan daha az olanın tercih edilmesi görüşünü esas aldığımızda, yine daha az zararın, fâsık halifenin hal' edilmesi olduğu belirtir¹⁰⁴.

Şüphesiz bu yorum Udeh'in içinde bulunduğu şartlarla yakından ilgilidir. Fitne ve hangi zararın daha az olduğu tamamen takdire bağlı bir husustur ve gerçekleşmeden bu konuda kesin bir şey söylenemez. Bazen en kötü devlet başkanı, başkansızlıktan iyidir. Ayrıca toplumsal olaylarda, özellikle böylesine önemli bir meselede sonucu önceden kestirmek mümkün değildir. Kaldı ki bu görüşü savunanlar hiçbir şey yapmamayı değil, sözle mücadeleye devam etmeyi, onun eski hale gelmesini sağlamak için sözle mücadeleye devam edilmesini, güç yetireceklerini kuvvetle muhtemel gördükleri ve fâsık devlet başkanının iktidarda kalmasından daha az bir zararla onu hal' edebileceklerini gördüklerinde de bunun gerçekleştirilmesi gerektiğini kabul etmektedirler. Nitekim bu görüşün temsilcisi sayılan ve fâsık halife tarafından atanan adil kadının hükmünün geçerli olduğuna da fetva veren Ebu Hanife, Zeyd b. Ali

¹⁰⁰ Hallaf, Abdulvahhab: *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, Kahire 1977, s. 58; Muhammed Yusuf Musa, 96; İbn Abidin, IV/264; İcî, 400.

¹⁰¹ Zelâî, Osman b. Ali: *Tebyînü'l-Hakâyık Şerhu Kenzü'd-Deşkâik*, C. VI, Bulak 1315, s. 207.

¹⁰² Taftazani, 186.

¹⁰³ Cassas, I/181.

¹⁰⁴ Udeh, Abdülkadir: *İslâm ve Siyasi Durumumuz* (Çev. (Ter. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1982, s. 183-185.

fâsık devlet başkanına karşı ayaklandığı zaman kendisine mali yardımda bulunmuştur¹⁰⁵. Ayrıca yine Hanefi hukukçulara göre fâsık (mesela zina eden) bir devlet başkanını öldüren kişiye, normalde öldürülmesi gereken bir kişiyi öldürdüğü için, kısas uygulanmaz¹⁰⁶. Aynı şekilde Zahiri hukukçu İbn Hazm'da fitne yerine nasihati koyarak, fâsık devlet başkanına önce nasihat edilmesi gerektiğini, eğer fiskından vazgeçer ve kendisine gerekli cezanın verilmesine razı olursa, sorunun ortadan kalkacağını, buna karşılık fiskından vazgeçmezse hal' edilmesi gerektiğini, ancak hal' için de az önce verilen görüşündeki şartların gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmektedir¹⁰⁷. Mutezilenin çoğunluğu da fitne yerine adil bir imamla birlikte hareket etmeyi koymuşlar ve ancak bu şekilde fâsık bir imama karşı çıkılabileceğini, aksi takdirde sabretmek gerektiğini belirtmişlerdir¹⁰⁸.

Sonuçta bu yöntemi benimseyen hukukçular adalet vasfını yitiren devlet başkanının meşruiyetini yitirdiğini kabul etmektedirler. Meşruiyetini yitiren devlet başkanına karşı mutlaka mücadele edilmesi gerektiğini, ancak bunun haklı olarak toplum açısından en az zararla atlatılması gerektiğini düşündükleri söylenebilir. Özellikle tarihî uygulama açısından bu yöntemin sabrı tavsiye edenlerle aynı noktaya geldiği ileri sürülebilirse de, toplumsal açıdan bakıldığında bu metodun diğerlerine nazaran daha realist olduğunu söylemek gerekir.

d) Fâsık Devlet Başkanının Görevi Kendiliğinden Sona Erer Görüşü

Bir kısım Şafîi hukukçu adalet vasfını kaybeden devlet başkanının görevinin kendiliğinden sona erdiğini belirtmişlerdir¹⁰⁹. Bunun sebebi, Şafîye göre fâsık bir kimsenin velayetinin mümkün olmamasıdır. Bununla birlikte halife-nin bu kuraldan istisna edildiği de ileri sürülmüştür¹¹⁰. Ancak Şafîi hukukçu Maverdi böyle bir ayırım yapmamakta ve fiskı bedene ve inanca ilişkin olmak üzere ikiye ayırmakta, bedene ilişkin fiskı, bir kimsenin bedeni arzu ve isteklerine dinî sınırlar tanımadan uyması şeklinde nitelendirerek bunu hem devlet başkanı seçilmeye hem de göreve devama engel kabul etmektedir. Bu anlamda adalet vasfını kaybeden devlet başkanı daha sonra fiskından vazgeçse dahi, yeni bir seçim yapılmadan görevine devam edemeyeceğini, fâsık hale gelen devlet başkanına halkın itaat etme görevinin olmadığını da ileri sürmekte-

¹⁰⁵ Cassas, I/80-81; İbn Abidin, IV/264; Ebu Zehra, Muhammed: Ebu Hanife (Ter. Osman Keskiöğlü), Konya 1981, s. 37 vd.

¹⁰⁶ Udeh, Abdülkadir: et-Teşri'ul-Cinâ'iyi'l-İslâmi, C. I, Beyrut 1993, s. 321.

¹⁰⁷ İbn Hazm, Fisal, IV/175.

¹⁰⁸ Eş'ari, II/158.

¹⁰⁹ Maverdi, 53; Gazali, Muhammed: İhyâu Ulûmi'd-Dîn, C. II, Kahire 1334, s. 111.

¹¹⁰ Taftazani, 186.

dir¹¹¹. Aynı müellif inanca ilişkin fısık seçilmeye engel olsa bile, göreve devama engel olmayacağı düşüncesindedir¹¹².

Maverdi göreve devam edemeyeceğini belirttiği, bedene ilişkin hususlarda fâsık devlet başkanının nasıl iktidardan uzaklaştırılacağına temas etmemektedir. Bu soruya cevap başka bir Şafîî hukukçu Gazali'den gelmekte ve kendisi çekilmeyen devlet başkanının hal' edileceğini ileri sürmektedir¹¹³. Ne var ki Gazali, yukarıda da yer verildiği üzere, fâsık devlet başkanının her halükârda değil, fitne çıkmayacaksa hal' edilmesi gerektiği görüşündedir¹¹⁴.

e) Görüşlerin Değerlendirilmesi ve Uygulama

Her şeyden önce İslâm hukukçularının adalet vasfını kaybeden devlet başkanının fâsık olduğu ve meşruiyetini yitirdiği hususunda hemfikir olduklarını söylemek gerekir. Dolayısıyla meşruiyetini yitiren devlet başkanına karşı ayaklananları da âsî kabul etmemişlerdir¹¹⁵. Ne var ki fâsık devlet başkanına karşı ayaklanmanın gerekip gerekmediği hususunda farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. İlginç olan her birinin fâsık devlet başkanına karşı takınılması gereken tavır konusunda aynı hadisi delil göstermiş olmalarıdır. Yukarıda geçtiği üzere bu "Sizden birisi bir kötülük gördüğünde eliyle düzeltsin, buna gücü yetmezse dili ile düzeltsin buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin" hadisidir. Aslında hadise bakılırsa bütün görüşlere hak vermek gerekir. Çünkü hadis "güç yetirme" ye bir açıklık getirmemekte bunun takdirini zamana ve zemine bırakmaktadır. Siyasi karışıklıklar döneminde cereyan eden olaylar sonucunda Hz. Ali'nin karşısına geçen hâricîler ile iktidarı haksız bir şekilde ele geçiren Emevilere karşı ehl-i beytin iktidarını savunan bir kısım şîa hadisin birinci kısmını yani el ile değiştirmeyi esas almışlardır. Buna karşılık fitne çıkma ihtimalini nazara alarak veya her halükârda sabrı tavsiye edenler ise, dil ile kötülüğe mani olma kısmını meşruiyet delili olarak görmüşlerdir. Bunun, söz konusu hukukçuların içinde buldukları siyasî şartlar ve fitne kavramına yükledikleri anlamda ilgili olduğu söylenebilir.

Adalet vasfını kayıp etme genel bir hal' sebebi olarak râşit halifeler döneminde ve Osmanlı uygulamasında sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur. İstifaya zorlananlar ile istifa etmediği için öldürülenler de hal' kabul edilirse râşit halifelerin ikisi ve Osmanlı padişahlarının da yaklaşık üçte biri bu şekilde iktidardan uzaklaştırılmışlardır. Ancak bütün bu hal' edilmelerin gerçekten

¹¹¹ Maverdi, 53.

¹¹² Maverdi, 54.

¹¹³ Gazali, İhya, II/111.

¹¹⁴ Gazali, İktisâd, 150

¹¹⁵ Ebu Zehra, Cerime, 175-176.

teorik esaslara uygun olup olmadığı tartışılabilir. Bu sebeple söz konusu hal' edilmeler hakkında değer hükmü verebilmek için her birinin dönemlerindeki siyasi olaylarla birlikte değerlendirilmesi gerekir. Ne var ki konunun bu şekilde derinleştirilmesi inceleme konumuzun sınırlarını gereğinden fazla genişleteceğinden biz burada sadece hukukî gerekçelerden hareketle söz konusu hal' edilmeleri değerlendirmeye çalışacağız.

İslâm tarihinde adalet vasfını yitirdiği gerekçesi ile istifası istenen ilk devlet başkanı, râşit halifelerin üçüncüsü olan Hz. Osman'dır. Hz. Osman'ın kendisinden önceki iki halife kadar dirayetli olmayışı, yumuşak bir yapıya sahip olması, devrin ileri gelenlerini serbest bırakarak onların Medine'den ayrılmalarına engel olmaması, atamalarda ve bir kısım gelirlerin taksiminde Emevî soyunu koruması ve bazı kimselerin onun aleyhinde çalışmalarını sonucu çeşitli yerleşim merkezlerinden gelen iki bin civarında kişi, Hz. Osman'ın görevi bırakmasını istemişler o da "Allah'ın giydirdiği bir elbiseyi çıkarmam. Öldürülmem bundan daha sevimlidir"¹¹⁶ şeklinde cevap verince kendisini öldürmüşlerdir. Kendisine bu meseleler sorulduğunda etrafındakileri ikna edecek cevaplar vermiş olmasına rağmen fitne sona ermemiş ve İslâm tarihinde adalet vasfını kaybettiği için istifası istenen, buna yanaşmadığı için de öldürülen ilk halife olarak tarihe geçmiştir¹¹⁷.

Hz. Osman zamanında başlayan fitne değişik şekiller olarak Hz. Ali zamanında da devam etmiştir. Bunun sonucunda çıkan Cemel ve Sıffin savaşları ile fitnenin boyutları büyüdüğü için Muaviye ile Hz. Ali hakem tayin ederek bu meseleye son vermek istemişlerdir. Ne var ki o zamana kadar Hz. Ali'nin tarafında yer almış olan bir grup (haricîler), bu konuda hükmü ancak Allah'ın verebileceğini iddia ederek Hz. Ali'nin adalet vasfını kaybettiğine hükmetmişler görevlendirdikleri bir kişi (haricî) vasıtasıyla onu öldürmüşlerdir¹¹⁸.

Osmanlı padişahlarından Dördüncü Mehmet(Avcı), av merakı sebebi ile devlet işlerini ehliyetsiz sadrazamlara bıraktığı ve İstanbul yerine Edirne'de ikamet ettiği için haklı olarak hal' edilmiştir¹¹⁹. İkinci Mustafa'da Edirne sarayına yerleşip paytahtı ihmal ettiği ve orada kızları için saraylar yaptırmak suretiyle devlet mallarını israf ettiği ve hepsinden önemlisi devletin bütün işlerini Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ye devrettiği için hal' edilmiştir¹²⁰. Çünkü Feyzullah Efendi uzun yıllar şeyhülislamlık yapmakla kalmamış bütün

¹¹⁶ İbn Sa'd, III/66; Kasımî, 383-384.

¹¹⁷ Taberi, V/114 vd; İbn Kuteybe, I/44.

¹¹⁸ İbni Sa'd, III/37; İbn Kuteybe, I/137; Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Dalkıran, Sayın: Ehl-i Sünnetin Şi'î Akîdesine Tenkitleri, İstanbul 200, s. 171 vd.

¹¹⁹ Danişment, III/464; Baysun, Cavit: Mehmet IV, İA, C. VII, s. 55-556.

¹²⁰ Orhonlu, Cengiz: II. Mustafa, İA, C. VIII, s. 699.

önemli ilmiye makamlarını yakın akrabaları ile doldurmuştur. Sözgelimi Feyzullah Efendi'nin dört oğlundan birisi nakibü'l-eşraf, biri Anadolu kazaskeri, biri Bursa kadısı diğeri de şehzâde hocasıdır. Ayrıca amcasının oğlu Rumeli kazaskeri, damatlarından birisi İstanbul diğeri de Edirne kadısıdır¹²¹. Dolayısıyla gerçekten rahatsız olunacak bir durum söz konusudur ve İkinci Mustafa'nın hal' edilmesinde yadırganacak bir taraf yoktur.

Üçüncü Ahmet için devlet idare edememe gerekçesine katılmak oldukça zordur. Şahsî menfaatler ve siyasî sebeplerle hal' edildikleri söylenebilir. Aynı durum İkinci Osman ve Üçüncü Selim için de geçerlidir¹²². Bilindiği üzere İkinci Osman'ın hacca gitme bahanesi ile Şam ve Halep civarından asker toplayıp taht-ı sultaniyi Şam'a taşmayı düşündüğü duyulunca yeniçeriler Şeyhülislâm Esad Efendi'ye mürcaat ederek padişahın hal' edilmesi için fetva istemişlerdir. Söz konusu fetva aynen şu şekildedir: "Sual: Padişah-ı cihanbânı azdurup beytü'l-mâl-i müslimîni telef etdürüp buna fitne ve feterate sebep olan kişilere şer'an ne lâzım gelir? el-Cevab: Katl lâzım gelir". İkinci Osman kendisine teblif edilen bu fetvayı yırtıp yere atınca isyancıların işlerini daha da kolaylaştırmış ve kendisini hal' ederek amcası Birinci Mustafa'yı yeniden padişah ilan etmişlerdir¹²³.

Dördüncü Mustafa, adalet vasfını kaybettiği gerekçesi ile hal' edilmiştir. Bilindiği üzere Dördüncü Mustafa kendisinin hal' edileceğini anladıktan sonra Üçüncü Selim ve Şehzâde Mahmud'un öldürülmeleri için emir vermiştir. Bu emir üzerine, Üçüncü Selim kılıçla katledilmiş, şehzâde Mahmud ise katledilmeden Alemdar Mustafa Paşa'nın desteği ile kendisine biat edilmiştir. O esnada Alemdar'ın, yanında bulunan ulemaya suçsuz bir mahpusu öldürenin hilafetinin caiz olup olmadığı hususunda yönelttiği soruya Şeyhülislâm Arif Efendi olumsuz cevap verince, Dördüncü Mustafa hal' edilmiştir¹²⁴. Söz konusu padişahın Üçüncü Selim ile Şehzâde Mahmut'un öldürülmesi emrini vermesinde, her ne kadar Alemdar'ın Bâb-Âli'yi basarak sadrazam mührünü zorla ele geçirmesi ve kendini fiilen sadrazam ilan etmesi neticesinden tahttan indirileceğini ve muhtemelen öldürüleceğini anlamasının etkisi olsa da, bu gerekçe ile bir masumu öldürtmenin şer'î hukuka uygunluğu söz konusu olmayacağından, kendisinin tahttan indirilmesini adalet vasfının kaybı sebebi ile hal' edilme olarak nitelendirmek gerekir¹²⁵. İsyan etmemiş kardeşlerini öldüren padişahların da aslında bu katagoride değerlendirilmeleri gerekir. Çünkü

121 Danişment, III/489.

122 Eren, Cevat: Selim III, C. X, 453; Danişment, IV/87.

123 Danişment, III/298; Altundağ, Şinasi: Osman II, IX, s. 447.

124 Baysun, Cavit: IV. Mustafa, I, C. VIII, s. 713.

125 Öztuna, I/476-478; Aydın, M. Akif: Hal', DİA, C. XV, s. 221.

“bîcürm ve bîgünah” kimselerin öldürülmesi onlar için de geçerlidir¹²⁶. Her ne kadar “nizam-ı âlem için ... ekser ulemanın tecviz” ettiği gerekçesine dayanılarak fiilî durum hukukîleştirilmeye çalışılmış ise de, devlet başkanının siyaseten katl yetkilerinin şer’î hukuk ile sınırlı olduğu unutulmamalıdır¹²⁷. Dolayısıyla kardeşini öldüren padişahların hal’ edilmeyişini devirlerinden bir kısım ulemanın çeşitli sebeplerle bu uygulamaya fetva vermelerinin yanında söz konusu padişahların güçlü konumları ile izah etmek de mümkündür.

Sultan İkinci Abdülhamid de adalet vasfını kaybettiği için hal’ edilen padişahlardandır. Söz konusu padişahın hal’ fetvası aynen şu şekildedir: “İmamü’l-müslimîn olan Zeyd bazı mesail-i mühimme-i şer’iyeyi kütüb-i şer’iyeden tayy u ihrâç ve kütüb-i mezkûreyi men’ ü hark u ihrâk ve beytü’l-mal’de tebzîr u israf ile müsevveğ-i şer’î hilafında tasarruf ve bilâ sebep-i şer’î katl ü haps ve tağrîb-i ra’iyye ve sâir gûne mezâlîmi i’tiyâd eyledikten sonra salaha rücu’ etmek üzere ahd ü kase m etmişken yemininde hânîs olarak emvâl ve ümûr-ı müslimîni bi’l-külliye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrar ve mukatele ikâ etmekle meneâ-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun tağallübünü izâle etdiklerinde bilâd-ı İslâmiyenin cevânib-i kesiresinden mezbûru mahlû’ tanıdıklarına dâir ihbâr-ı mütevâliye vürûd edüb mezbûrun bakasında zarar muhakkak ve zevâlinde salah melhuz olmağın Zeyd-i mezbûra imamet ve saltanattan ferağat teklif etmek veya hal’ etmek suretlerinden hangisi erbâb-ı hall ü akd ve evliyâ-ı umûr tarafından ercah görülürse icrası vâcib olur mu? el-Cevab: Olur. Ketebehü’l-fakîr es-Seyyid Muhammed Ziyâüddin. Ufiye anh”¹²⁸.

Görüldüğü üzere Abdülhamid’in hal’ fetvasında dînî kitapları tahrif etmek, yakmak, devlet hazinesini israf etmek, sebepsiz yere ölüm, hapis ve sürgün emirleri vermek ve 31 Mart hadisesine sebep olmak suçlarına yer verilmektedir. Hal’ edildikten kısa süre sonra 31 Mart hadisesine sebep olduğu iddiasının tamamen asılsız olduğu anlaşılmıştır¹²⁹. Fetvada yer verilen dînî kitapları yakma ve tahrif etmeye gelince, bilindiği üzere Abdülhamid, yüzyıllardır birbirleri ile savaşıyor iki müslüman ülkenin mezheplerini yani şîflik ile sünîliği birleştirmek için büyük gayret sarf ediyordu. Abdülhamid, bu amaca ulaşmak için dînî kitapların basımına biraz daha fazla itina gösterilmesini ve bu gayreti akamete uğratabilecek kitapların toplatılmasını emretmiştir¹³⁰. Ayrıca dini açıdan

126 Solakzâde, 700.

127 Udeh, I/688.

128 Düstur, II. Tertib, C. I, s. 166.

129 İnal İbnü’l-Emin Mahmud Kemal: Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul 1953, s. 1302.

130 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı, No: 27/13.

teveli zor sayılabilecek hususları içeren bazı kitapları toplattırıştır¹³¹. Ancak bu sonuncu halde toplatılan kitapların önemli bir kısmının encümen-i teftiş ve muayenenin izni olmaksızın, diğer bir kısmının da yazarının haberi olmadan yapılan aynı basılar olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir¹³². Bununla birlikte bazı kimselerin söz konusu dönemde haksızlığa uğramış olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla bu hususun ayrıca tetkiki gerekir. Ancak burada şu kadarını söyleyelim ki Abdülhamid'in hal' fetvasını, Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi'nin imzalamaktan kaçınması, buna rağmen İttihat ve Terakki tarafında yer alan devrin şeyhülislâmı Ziyaeddin Efendi'nin imzalaması ve söz konusu fetvayı padişaha, iki gayrimüslim iki de siyasî açıdan şaibeli kişinin tebliğ etmesi gerçekten dikkat çekicidir¹³³. Dolayısıyla fetvada yer verilen hususların bir kısmının doğru olduğu kabul edilse bile, hal' fetvasında ve uygulanmasında siyasî çıkarların daha etkili olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Osmanlı devletinde, padişahların adalet vasfını kaybettikleri gerekçesi ile hal' edilmeleri sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Ne var ki bu gerekçe her zaman hukuki gerçekleri yansıtmamıştır. Başka bir ifade ile Osmanlı padişahlarının hal' edilmesinde dinî endişelerden ziyade siyâsî ve maddî çıkarların ön planda tutulduğu söylenebilir.

4- Organların Kaybı

İslâm hukukçularına göre devlet başkanı ayaklarını, ellerini veya gözlerini kaybederse kendiliğinden bu görevden ayrılmazsa hal' edilmesi gerekir. Gece körlüğü göreve engel değildir. Görme zayıflığına gelince, kişileri gördüğünde kim olduğunu bilemiyorsa hal' edilmeli, kişileri tanıyabiliyorsa görevine devam etmelidir¹³⁴.

Sağırılık ve dilsizlik hususunda fikir ayrılığı vardır. Hukukçuların bir kısmı, sağır devlet başkanının görevden hal' edilmesi gerektiğini, diğer bir kısmı ise, bir takım işaretlerin bu organların görevini yerine getireceğini ileri sürerek, görevine devam etmesinde bir sakınca olmadığını belirtmişlerdir¹³⁵. Bu şekilde eksikliği bulunan bir kişinin devlet başkanlığı gibi önemli bir görevde kalmasının doğru olduğu söylenemez. Bu sebeple hal' edilmesi gerektiğini

¹³¹ Mesela Mızraklı ilmihalin 74. Sayfasındaki bir hata sebebi ile toplatılması emri için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, No: 351/54.

¹³² Misal kabilinden bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme no: 28/349.

¹³³ Abdurahman Şeref-Ahmed Refik: Sultan Abdülhamid-i Sani, İstanbul 1919, s. 7; İnal, 1082-1083; Osman Nuri, 1195 vd; Uzunçarşılı, İ. Hakkı: İkinci Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar, Belleten, S. XLIV, Ankara 1946, s. 708; Danişmend, İ. Hami: 31 Mart Vak'ası, İstanbul 1961, s. 134 vd.

¹³⁴ Maverdi, 56; Ferrar, 21.

¹³⁵ Maverdi, 56; Ferrar, 21.

belirten görüşün daha isabetli olduğunu belirtmek gerekir.

5- Ehliyeti Ortadan Kaldıran Haller

a) Akıl Hastalığı

Akıl hastalığının kendi içerisinde devamlı akıl hastalığı (cünûn-ı mutbık) ve geçici akıl hastalığı (cünûn-ı gayrı mutbık) olmak üzere ikiye ayrıldığını biliyoruz¹³⁶. Devamlı akıl hastalığı fiil ehliyetini ortadan kaldırdığı için devlet başkanlığı görevinin devamına da engel olduğunu kabul etmek gerekir. Bu sebeple böyle bir hastalığa maruz kalmış devlet başkanının hal' edilmesi gerektiği ortadadır. Geçici akıl hastalığına gelince, bunun klasik misali saradır. Böyle bir hastalığa tutulan devlet başkanının hastalık zamanları normal zamanlarından çok ise, hal' edilmelidir. Buna karşılık normal hali hastalık halinden fazla ise, bu durum devlet başkanı seçilmeye engel olmakla birlikte, görev devamına engel olup olmadığı tartışmalıdır. Bir fikre göre, böyle bir hastalık devlet başkanının göreve devamına engel değildir. Daha isabetli görünen diğer bir fikre göre ise, seçilmeye engel olduğu gibi göreve devamına da engeldir, yani hal' edilmesi gerekir¹³⁷.

Osmanlı devletinde akıl hastası olduğu için hal' edilen padişahlar olmuştur. Söz konusu padişahların hal' edilmelerinde, Osmanlı devletinde bütün önemli işlerde olduğu gibi, hukukî prosedüre uyulduğunu, başka bir ifade ile fetva alındığını belirtmek gerekir¹³⁸. Akıl hastası olduğu için hal' edilen ilk Osmanlı padişahı, Birinci Mustafa'dır¹³⁹. Birinci Ahmet, 1603 yılında padişah olduğunda kendisi henüz on dört yaşında ve erkek çocuğu olmadığından kendisinin ölmesi, öldürülmesi veya hal' edilmesi durumunda saltana geçecek birisi bulunması için kardeşi Mustafa'yı katletmemiştir. Ancak Mustafa'nın bu gerekçe ile değil de, akıl hastası olduğu için öldürülmediği de ileri sürülmüştür¹⁴⁰. Ayrıca Üçüncü Mehmet'in padişah olunca, 19 kardeşini birden katletmesinin kamuoyundaki etkisi ile böyle bir yola gidilmiş olabileceği de iddia edilmiştir¹⁴¹. Birinci Ahmet'in oğlu Osman (Genç) dünyaya gelince kardeşini

¹³⁶ Eski hukukumuzda ehliyet arızası olarak akıl hastalığı ve fiil ehliyetine etkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Şen, Murat: Eski Hukukumuzda Gerçek Kişilerin Hak ve Fiil Ehliyeti, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Konya 1998, s. 223 vd.

¹³⁷ Maverdi, 55 vd.; Ferra, 21; İbn Abidin, IV/264.

¹³⁸ Stanley Lane-Poole: Turkey, London, 1888, s. 334.

¹³⁹ Danişment, III/271-272.

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, İ. Hakkı : Osmanlı Tarihi C. III, I. Kısım, Ankara 1988, s. 127; Aktepe, Münir: I. Mustafa, İA, C. VIII, s. 692.

¹⁴¹ Altundağ, Şinasi: Osman II, İA, C. IX, s. 443.

öldürmek istemesine ve devrin Şeyhülislâmı Esat Efendi, Mustafa'nın akıl hastası olduğu için buna fetva vermemesine bakılırsa ilk iki gerekçe doğrudur¹⁴². Aynı şeyhülislâmın Birinci Ahmet'in ölümünden sonra, şehzâde Osman yerine, Mustafa'ya biat etmiş, fakat kısa süre sonra akıl hastası olduğu için hal' edilmesine fetva vermiştir¹⁴³. Esad Efendi gibi dirayetli bir şeyhülislâm için istikrarsız gibi görünen bu davranışın altında "kul taifesi ile ulema arasında çok niza u cidal vâki oldu, ahiru'l-emr yeniçeri ve sipahi ulemayı kılıç ile biat ..." ¹⁴⁴ ettirilmesinin yattığı ve Birinci Mustafa'nın kılıç zoru ile gayr-ı meşru olarak ikinci defa tahta çıkarıldığı söylenebilir. Ne var ki istikrarsız gibi görünen bu davranış Osmanlı tarihi açısından olumlu bir gelişmeye sebep olmuştur. Gerçekten bu olaydan sonra devlet başkanlığında ekberiyet usulüne geçilmiş ve bir-iki istisna ile kardeş katli de tarihe karışmıştır¹⁴⁵.

Akıl hastası olduğu için hal' edilen bir başka Osmanlı padişahı da Beşinci Murat'dır¹⁴⁶. Söz konusu padişahın hal' fetvası aynen şu şekildedir: "İmam mü'l-müslimîn cünûn-ı mutbık ile mecnun olmağla imametten maksûd fevt olsa uhdesinden akd-i imâmet münhal olur mu? Beyan buyurula. El-cevab: Allah u a'lem olur"¹⁴⁷.

b- Akıl Zayıflığı

Akıl zayıflığına maruz kalan (matuh veya bunak), şuuru bulanık, anlayışı az, konuşmaları gayr-ı muntazam, işlerini gereği gibi görmekten aciz olan kimsedir¹⁴⁸. İslâm hukukunda bu hastalığa tutulan kimseler, mümeyyiz küçük gibi eksik ehliyetli kabul edildiklerinden, devlet başkanı iseler hal' edilmeleri gerektiği söylenebilir.

Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz akıl zayıflığı ve müsrifliği sebebiyle hal' edilmiştir. Söz konusu padişahın hal' fetvasında "Emîru'l-mü'minîn olan

¹⁴² Uzunçarşılı, Saray, 47.

¹⁴³ Solakzâde: Solakzâde Tarihi, İstanbul 1298; Peçevi İbrahim Efendi: Tarih, C.II, İstanbul 1281, s. 361.

¹⁴⁴ Danişment, III/303.

¹⁴⁵ Kardeş katli ile ilgili geniş bilgi için bkz. Akman, Mehmet: Osmanlı Devletinde Kardeş Katli, İstanbul 1997; Özcan, Abdülkadir: Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi, İÜEF Tarih Dergisi, S. XXXIII, 1982, s. 7 vd.; Aydın, M. Akif: Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1999, s. 130 vd.; Akgündüz, Ahmet: Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, C. I, İstanbul 1990, s. 114 vd

¹⁴⁶ Solakzâde: Tarih, İstanbul 1297, s. 698; Cevdet Paşa: Tezâkir, C. IV, Ankara 1991, s.161; Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Beşinci Murat'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar, Belleten, C. X, S. 38, 1946, s. 317 vd..

¹⁴⁷ Danişment, IV/284.

¹⁴⁸ Mecelle m. 945; Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şen, 232 vd.

Zeyd muhtellu'ş-şuûr ve umur-ı siyasiyyeden bî-behre olup emvâl-ı mîriyyeyi mülk ü milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertebede masârif-i nefsâniyesine sarf ve umur-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ü teşviş ve mülk ü milleti tahrib edüb bekâsı mülk ü millet hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu, beyan buyurula? El-Cevab: Allahü Teâlâ a'lem, olur"¹⁴⁹ denilmektedir. Bu gerekçelerden padişahın müsrifliği bilinmekte ise de¹⁵⁰ akli melekelerinin karışıklığı meselesi tarihi gerçeklerle çelişmektedir. Nitekim Fetva Emini Kara Halil Efendi'yi konağına çağırarak hal' fetvasını yazdıran Mithat Paşa, daha sonra yazdığı hatıratında Sultan Abdülaziz'in akıllı bir padişah olduğunu açıkça ifade etmiştir¹⁵¹. Ayrıca "muhtellu'ş-şuur" diye hal' edilen padişahın yerine kısa bir süre sonra "cünûn-ı mutbık" olduğu için hal' edilecek olan Beşinci Murad'ın geçirilmesi de ayrı bir tarihî çelişkiyi ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz gerçekte akıllı bir kişi olmasına rağmen, onu hal' etmeyi planlayanların, amaçlarına daha rahat ulaşabilmek için akıl zayıflığı gerekçesine dayandıkları söylenebilir.

III- DEVLET BAŞKANLIĞI SÜRESİNİN SONA ERMESİ

İslâm hukukunda, râşit halifelerin uygulamaları nazara alınarak, liyakati devam ettiği sürece halifenin iktidarda kalacağı sonucuna varılmıştır¹⁵². Ayrıca bu uygulamanın icma haline geldiği ve ümmetin işlerinin istikrarlı olması için isabetli bir yöntem olduğu da vurgulanmıştır¹⁵³. Belirtmek gerekir ki râşit halifelerin uygulamaları İslâm hukukunda değerli olmakla birlikte nas değildir. Ayrıca râşit halifelerin ömür boyu iktidarda kalmaları biraz da o dönemin şartları ve gelenekleri ile yakından ilgilidir¹⁵⁴. Dolayısıyla bu hususun İslâm hukukunda aksi kararlaştırılmaz bir prensip olduğu söylenemez. Ayrıca bu hususta icma oluşup oluşmadığı da tartışılabilir. İslâm hukukunda şartları belirlenen kimseler devlet başkanı olduğu zaman genellikle bir problemle karşılaşmayacağı iddia edilse bile, her zaman söz konusu şartları taşıyan bir kimsenin bulunması ve devlet başkanı yapılmasının mümkün olduğu söylenemez. Ayrıca devlet başkanı ne kadar iyi olursa olsun uzun süre iktidarda kalmasının bir kısım hoşnutsuzluklara sebep olması kaçınılmazdır. Nitekim dört râşit halifenin üçünün öldürülmüş olması bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Liyakatı olmayan kimselerin devlet başkanı olmalarında bu husus daha da

¹⁴⁹ Danişment, IV/260.

¹⁵⁰ Osman Nuri:Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, İstanbul 1327, s. 6.

¹⁵¹ Mithat Paşa: Tabsirat-ı İbret, C. I, s. 150.

¹⁵² Muhammed Yusuf Musa, 93.

¹⁵³ Udeh, Siyasi, 180.

¹⁵⁴ Kâsımî, 389; Aydın, M. Akif: Hükümet, DİA, C. XVIII, s. 467.

önemli hale gelir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre böyle bir devlet başkanının yaptıklarına sabretmek gerekir. Adalet vasfının kaybı nedeni ile hal' edilmeleri de, her zaman kolay gerçekleşecek bir durum değildir. Kaldı ki hangi hususların adalet vasfını kayıp sayılıp sayılmayacağına da çok açık olduğu söylenemez. Sözelimi savaş ilan etmesi gerektiği yerde bundan çekinen devlet başkanının adalet vasfını kaybettiğine hükmedilecek midir? Keza ülke için çok daha iyi şeyler yapılabilceği halde yapmayan devlet başkanı adalet vasfını kaybetmiş midir? Bu ve benzeri bir çok soru sorulabilir ve bunların önemli bir kısmına olumlu cevap vermek zordur. Ayrıca haklı veya haksız olmasına bakılmaksızın hal' etme, hukuk kuralları içerisinde kalarak icrası zor bir uygulamadır. Dolayısıyla hal' edilmenin, liyakatsiz devlet başkanları için bir sigorta vazifesi gördüğü söylenemez.

Sonuçta, Raşit halifeler de dahil, İslâm tarihinde yaşanan bir çok olumsuz olayın, devlet başkanının ömür boyu iktidarda kalması ile yakından ilgili olduğu söylenebilir. Ayrıca bir kimsenin belirli bir süre için devlet başkanı olmasını yasaklayan bir nas da mevcut değildir. Ayrıca devlet başkanlığının belirli bir süre ile sınırlandırılmasının İslâm'ın ruhuna aykırı olduğu da söylenebilir¹⁵⁵. Raşit halifelerin uygulamaları da o devirdeki geleneklerle ve içerisinde buldukları şartlarla yakından ilgili bulunduğundan devlet başkanının belirli bir süre için görev yapmasının İslâm hukukuna aykırı olmadığını söylemek gerekir.

IV- ÖLÜM

Ölüm, kişinin biyolojik olarak hayatının sona ermesidir. Bazı durumlarda kişilerden uzun süre haber alınamaz. Eğer kaybolan kişinin yeri, yaşayıp yaşamadığı bilinmiyorsa buna mefkud, yaşadığı biliniyor, fakat yeri bilinmiyorsa buna da gaip denmektedir. Bu kişiler belirli bir süre sağ kabul edilir, sonra öldüklerine hükmedilir. Dolayısıyla kişinin biyolojik olarak hayatının sona ermesine gerçek ölüm, ikincisine ise, hükmî ölüm denmektedir.

Gerçek ölüm halinde devlet başkanlığı görevinin sona ereceğinden şüphe edilemez. Mefkud ve gaip devlet başkanına gelince bunların belirli bir süre bekleneceğini daha sonra ise devlet başkanlığı görevinin sona ereceğini ve yerine yenisinin seçileceğini kabul etmek gerekir. Bekleme süresi içerisinde, aynen esaretten kurtulma ümidi bulunan devlet başkanında olduğu gibi yerine vekil atanması gerektiği söylenebilir¹⁵⁶. İncelememize esas aldığımız dönemde gaip veya mefkud olduğu için ölümüne hükmedilen bir devlet başkanı olmamıştır.

¹⁵⁵ Senhuri, 250 vd.

¹⁵⁶ Maverdi, 59; Ferra, 23.

Sonuç

Eski anayasa hukukumuzun en önemli problemlerinden birisi şüphesiz devlet başkanının görevinin sona ermesine ilişkindir. İstifa, hal' edilme, sürenin sona ermesi ve ölüm olmak üzere dört başlık altında topladığımız devlet başkanının görevinin sona ermesine uygulama açısından bakıldığında önemli bir kısmının teorik kaldığı görülür. Konu ile ilgili nas bulunmaması ve raşit halifelerin ölümlerine kadar görevde kalmalarından hareketle İslâm hukukunda devlet başkanının liyakati devam ettiği sürece ölümüne kadar görevde kalacağı kanaati yaygınlaşmıştır. Gerek raşit halifelerde gerekse Osmanlı uygulamasında belirli bir süre için iktidara getirilen devlet başkanı yoktur. Biraz da buna bağlı olarak haklı-haksız hal' edilme İslâm ve Osmanlı hukukunda sıkça müracaat edilen bir yöntem olmuştur. Bunun için de adalet vasfını kayıp şeklinde genel bir hukuki gerekçe bulunmuştur. Gerçekten Hz. Osman, yaptığı atamalar sebebi ile ülkede oluşan memnuniyetsizlik sonucu istifaya zorlanmış, istifa etmeyince de öldürülmüştür. Hz. Ali de hakem olayına razı olduğu için hariciler tarafından görevlendirilen bir kişi tarafından öldürülmüştür.

Osmanlı uygulamasına bakıldığında da padişahların yaklaşık üçte birinin adalet vasfını kaybettikleri gerekçesi ile hal' edildikleri görülür. Ne var ki bu gerekçelerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığı tartışılabilir. Hal' edilen padişahların bütününe olmasa bile önemli bir kısmının şahsi menfaat ve siyasi gayelerle tahtan indirildikleri söylenebilir. Bunun sebeplerini de yine sistemin içerisinde aramak gerekir. Çünkü padişahların ömür boyu iktidarda kalma ve geniş yetkilere sahip olmalarının zamanla devleti yönetenlerde bazı hoşnutsuzluklara sebep olması kaçınılmazdır. Ayrıca saltanat usulünün sonucu olarak çok dar bir çevrenin devleti yönetmesi ve istedikleri zaman şehzadeyi iktidara getirme ve padişahı hal' etme haklarını kendilerinde bulmaları sonucu sistemin, ister istemez keyfiliğe kaydığı ileri sürülebilir.